

UIRF | अर्बन इंडिया रिफॉर्म फॅसिलिटी

JNNURM : नागरिकांकरिता मार्गदर्शिका महाराष्ट्रातील गरिबांसाठीच्या नागरी सुधारणांची स्थिती

अर्बन इंडिया रिफॉर्म फॅसिलिटी

स्कूल ऑफ हॅबीटॅट स्टडिज, टाटा समाज विज्ञान संस्था

नौरोजी कॅम्पस, अॅकेडेमिक बिल्डिंग २, देवनार फार्मस् रोड, देवनार, मुंबई - ४०० ०८८

दूरध्वनी : ९१-०२२-२५५२५३७५ फॅक्स : ९१-०२२-२५५२५०५०

स्कूल ऑफ हॅबीटॅट स्टडिज

टाटा समाज विज्ञान संस्था

मुंबई

JNNURM : नागरिकांकरिता मार्गदर्शिका
महाराष्ट्रातील गरिबांसाठीच्या
नागरी सुधारणांची स्थिती

अर्बन इंडिया रिफॉर्म फॅसिलिटी (UIRF)

स्कूल ऑफ हॅबीटॅट स्टडीज

टाटा समाज विज्ञान संस्था

**JNNURM : नागरिकांकरता मार्गदर्शिका
महाराष्ट्रातील गरिबांसाठीच्या नागरी सुधारणांची स्थिती**

प्रकाशन वर्ष :

१५ ऑगस्ट २०११

मूळ लेखक :

संजीव चांदोरकर

अनुवाद :

विनया मालती हरी

संस्करण :

स्मिता वायंगणकर

प्रकाशक :

अर्बन इंडिया रिफॉर्म फॅसिलिटी, स्कूल ऑफ हॅबीटॅट स्टडिज

टाटा समाज विज्ञान संस्था, मुंबई - ४०० ०८८

ईमेल: tisshab@gmail.com • वेबसाइट : www.tiss-uirf.org

मुद्रक :

आनंद लिमये

इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स, इंडिया प्रिंटिंग हाऊस, ४२,

जी. डी. आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई - ४०००३१

दूरध्वनी : (०२२) ६६६२४९६९

अनुक्रमणिका

शब्दसूची

१. प्रास्ताविक	५
२. जेएनएनयुआरएमअंतर्गत गरिबांसाठी नागरी सुधारणा	७
३. गरिबांसाठीच्या नागरी सुधारणा - महाराष्ट्र शासनस्तरावरील प्रयत्न	१०
४. जेएनएनयुआरएमअंतर्गत शहरांमधील गरिबांसाठीच्या नागरी सुधारणांची स्थिती	१२
५. लहान व मध्यम शहरांमधील गरिबांसाठीच्या नागरी सुधारणांची स्थिती	१६
६. निरीक्षणे	१९
परिशिष्ट - १ जेएनएनयुआरएमअंतर्गत शहरांची देशातील स्थिती	२३
परिशिष्ट - २ महाराष्ट्रातील शहरी गरिबी	२५

- शब्दसूची -

१. जेएनएनयुआरएम	जवाहरलाल नेहरू नॅशनल अर्बन रिन्युअल मिशन : जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण योजना
२. यूआयडीएसएसएमटी	अर्बन इन्फ्रास्ट्रक्चर डेव्हलपमेंट स्कीम फॉर स्मॉल अॅण्ड मीडियम टाउन : लहान व मध्यम शहरांकरिता पायाभूत सुविधा विकास योजना
३. आयएचएसडीपी	इंटीग्रेटेड हाउसिंग अॅण्ड स्लम डेव्हलपमेंट प्रोग्राम : एकात्मिक गृहनिर्माण आणि झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम
४. इडब्ल्यूएस	इकॉनॉमिक वीकर सेक्शन : आर्थिक दुर्बल घटक
५. एलआयजी	लोअर इन्कम ग्रुप : अल्प उत्पन्न गट
६. डीपीआर	डिटेलड प्रोजेक्ट रिपोर्ट : सविस्तर प्रकल्प अहवाल
७. मनपा	महानगरपालिका
८. नपा	नगरपालिका
९. डीसीआर	डेव्हलपमेंट कंट्रोल रूल्स : विकास नियंत्रण नियम
१०. एमआयजी	मिडल इन्कम ग्रुप : मध्यम उत्पन्न गट
११. डीएमए	डायरेक्टोरेट ऑफ म्युनिसिपल अॅडमिनिस्ट्रेशन : नगरपालिका प्रशासन संचालनालय
१२. यूएलसीआरए	अर्बन लॅण्ड सीलिंग रेग्युलेशन अॅक्ट : नागरी कमाल जमीन धारणा कायदा
१३. एसजेआरवाय	स्वर्णजयंती रोजगार योजना
१४. बीपीएल	बिलो पॉवर्टी लाइन : दारिद्र्यरेषेखालील
१५. एसआरए	स्लम रिहॅबिलिटेशन अथॉरिटी : झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण
१६. म्हाडा	महाराष्ट्र हाऊसिंग अॅण्ड डेव्हलपमेंट अथॉरिटी : महाराष्ट्र गृहनिर्माण व विकास प्राधिकरण
१७. हुडको	हाउसिंग अॅण्ड अर्बन डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन : गृहनिर्माण व नगरविकास निगम
१८. एलआयसी	लाइफ इन्शुरन्स कॉर्पोरेशन : आयुर्विमा महामंडळ

१. प्रास्ताविक

- १.१ भारतातील बहुतांश शहरांमधील मूलभूत नागरी सेवांचा (उदा. पिण्याचे पाणी, सार्वजनिक आरोग्य, घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन, शहरांतर्गत वाहतूक व्यवस्था आणि निवास) होत असलेल्या व्हासामुळे शहरातील बहुसंख्य नागरिकांचे राहणीमान खालावत चालले आहे. आजवर पूर्णपणे सार्वजनिक निधीतून केली जाणारी शहरी पायाभूत रचनेसाठीची गुंतवणूक, ही कधीच या शहरांमधील लोकसंख्येच्या वाढीशी सुसंगत राहिलेली नाही. तसेच शहरी पायाभूत रचना ही गुंतवणूक करण्याच्या दृष्टीने खाजगी क्षेत्राला अनेक कारणांसाठी आकर्षक वाटत नाही. धोरणात्मक वातावरण अनुकूल असले तरी खाजगी क्षेत्र आपली ही भूमिका बदलेल असे दिसत नाही. ७४ व्या घटनादुरुस्तीनंतर शहरी भागात लोकशाही खोलवर रुजण्याची अपेक्षा ही अगदीच अपुरी राहिलेली दिसते आणि बहुतांशी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (यापुढे नगरपालिका) या आजही, निधी आणि प्रशासकीय साहाय्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर संबंधित राज्य शासनांवर अवलंबून आहेत.
- १.२ नगरपालिका कामकाजात सुधारणा सुरू करण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय नागरी पुनर्निर्माण योजना (जेएनएनयूआरएम) या नावाने नागरी सुधारणांची एक विशाल योजना संपूर्ण देशभर कार्यान्वित केली आहे. जेएनएनयूआरएमअंतर्गत ही योजना भारतातील ६५ प्रमुख शहरांसाठी लागू आहे, तर देशातील सर्व लहान आणि मध्यम शहरांसाठी पायाभूत सुविधा विकास योजना (यूआयडीएसएसएमटी) आणि एकात्मिक गृहनिर्माण आणि झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम (आयएचएसडीपी) या दोन योजनांतर्गत निधी उपलब्ध केला आहे. सदर दोन्ही योजनांची उद्दिष्टे आणि तरतुदी या जेएनएनयूआरएमप्रमाणे आहेत. या योजनांचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे या योजनांखालील प्रकल्पांना निधी मंजुरीसाठी व तो उपलब्ध करण्यासाठी, राज्य आणि नगरपालिकांनी २३ नागरी सुधारणांची अंमलबजावणी करणे हे बंधनकारक आहे.
- १.३ योजना प्रत्यक्षात येऊन ५ वर्षे झाल्यानंतरदेखील या २३ सुधारणांच्या अंमलबजावणीच्या प्रगतीमध्ये अजिबात सारखेपणा नाही असे शासकीय माहितीवरून दिसते. जमिनीची बाजारपेठ तयार करण्याचे उद्दिष्ट असलेल्या सुधारणांसाठी प्रबळ अशा हितसंबंधी गटांकडून जोर लावला जातो आणि त्या लगेच कार्यान्वित केल्या जातात. परंतु ज्या सुधारणांचे उद्दिष्ट हे नगरपालिकांचा कारभार लोकाभिमुख व्हावा (उदा. लोकसहभागविषयीच्या तरतुदी, सार्वजनिक प्रकटीकरणाचा कायदा किंवा गरिबांसाठीच्या तीन महत्वाच्या नागरी सुधारणा,) अशा सर्व सुधारणांच्या बाबतीत अपेक्षाभंग झालेला दिसतो.
- १.४ जेएनएनयूआरएमअंतर्गत नागरी 'सुधारणा'ंच्या माध्यमातून नागरी प्रशासन पारदर्शी, सहभागी आणि उत्तरदायी होण्यासाठी नागरिकांना काही संधी आणि हस्तक्षेपाच्या जागा उपलब्ध झाल्या

आहेत. अशा संधी आणि जागा या जरी गरिबांसाठी किंवा त्यांच्या क्षमतावाढीसाठी केलेल्या नसल्या, तरी या जागांचा उपयोग प्रशासनात सुधार करून गरिबांना आणि वंचितांना तत्कालीन लाभ मिळण्यासाठी वा समस्या निवारण करण्यासाठी होऊ शकतो. जेएनएनयूआरएममुळे निर्माण झालेल्या अपेक्षा व धोके हे नागरी सुधारणांसाठी होणाऱ्या प्रयत्नांवर नागरिकांचे प्रभावी नियंत्रण असण्याची जाणीव व निकड असल्याचे दर्शवितात.

- १.५ असे 'लोक नियंत्रण' आणण्यासाठीचा एक मार्ग म्हणजे नागरिकांना संबंधित ज्ञान व माहिती पुरविणे. टाटा सामाजिक विज्ञान संस्थेने या नागरी सुधारणांविषयी अभ्याससंच तयार केले आहेत. याचाच एक भाग म्हणून जेएनएनयूआरएमअंतर्गत गरिबांसाठीच्या तीन नागरी सुधारणांच्या प्रगतीचे 'विश्लेषण' तयार केले आहे. या विश्लेषणाचा लोकांमध्ये व्यापक प्रसार होण्यासाठी नागरिकांकरिता मराठीतून मार्गदर्शिका तयार केली आहे. पुस्तिकेची मर्यादित पृष्ठसंख्या लक्षात घेता त्यातील सर्व मुद्द्यांची अतिशय थोडक्यात मांडणी यामध्ये केली आहे. सविस्तर माहितीसाठी विश्लेषण अहवाल वेबसाइटवर उपलब्ध आहे.

२. जेएनएनयुआरएमअंतर्गत गरिबांसाठीच्या सुधारणा

- २.१ शहरातील गरिबांच्या अन्न, निवारा, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार या मूलभूत गरजांची पूर्तता होत नसल्यामुळे ते केवळ निराश झाले नसून याचा विपरीत परिणाम त्यांच्या उत्पादनक्षमतेवरही झाला आहे. याचे दोन गंभीर परिणाम होताना दिसतात; एक, शहरी उत्पादनकेंद्रांची उत्पादकता, जी या गरिबांच्या स्वस्त श्रमावर आधारित असते, ती आता घटते आहे आणि दोन, या शहरी केंद्रांच्या सामाजिक-राजकीय स्थैर्यालासुद्धा आता धोका निर्माण झाला आहे. या वस्तुस्थितीच्या आधारावर केंद्र सरकारने शहरी गरिबांना केंद्रस्थानी ठेवून तीन सुधारणांचा यात समावेश केला आहे.
- शहरी गरिबांसाठीच्या मूलभूत सेवांकरता नगरपालिकांच्या अंदाजपत्रकामध्ये राखून ठेवलेली निधीची तरतूद
 - शहरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवांची तरतूद
 - सर्व गृहनिर्माण प्रकल्पांमधील विकसित जमिनीपैकी किमान २०-२५% जमीन राखून ठेवण्याची तरतूद
- २.२ राज्य किंवा केंद्र सरकारने फक्त शहरी गरिबांच्या हितासाठी बनवलेली ही काही पहिलीच योजना नाही. यापूर्वीही असे प्रयत्न झाले आहेत. म्हणून, जेएनएनयुआरएमच्या गरिबांसाठीच्या तीन सुधारणांची चर्चा करताना, यापूर्वीच्या योजनांच्या अंमलबजावणीत निर्माण झालेले प्रश्न समजून घेणे गरजेचे आहे.

नगरपालिकांच्या अंदाजपत्रकामध्ये राखून ठेवलेली निधीची तरतूद

पार्श्वभूमी : 'राखून ठेवलेला निधी' याचा अर्थ नगरपालिकांकडे जमा होणाऱ्या एकूण अंदाजित मिळकतीच्या काही प्रमाणात शहरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवा आणि निवारा यांकरिता अंदाजपत्रकामध्ये राखून ठेवलेला निधी. जेएनएनयुआरएम येण्यापूर्वी बऱ्याच राज्य शासनांनी त्यांच्या राज्यातील नगरपालिकांना गरिबांसाठी काही ठरावीक रक्कम अंदाजपत्रकात राखून ठेवण्याबद्दल मार्गदर्शक सूचना दिल्या होत्या. तथापि, अशा मार्गदर्शक सूचनांचा अन्वयार्थ हा त्या त्या राज्यांतर्गत वेगवेगळ्या पद्धतीने लावल्याचे निदर्शनास येते. शहरी गरिबांसाठीच्या कल्याणकारी योजनांवर किंवा शहरी झोपडपट्ट्यांच्या सुधारणांसाठी केलेला खर्च हा शहरी गरिबांना दिलेल्या सेवांवरील खर्च म्हणून दाखवला गेला. शिवाय अशा तरतुदींखालील निधी हा अंदाजपत्रकातील इतर बाबींवरील खर्चासाठी वळवण्यात आल्याची काही उदाहरणेही निदर्शनास आली आहेत.

सुधारणा : या तरतुदीबाबत काही अंशी सारखेपणा आणण्याकरिता आणि देखरेखीसाठीचे निर्देशांक ठरविता यावे म्हणून जेएनएनयुआरएमअंतर्गत केंद्र सरकारने ही अट घातली आहे. यानुसार सर्व

नगरपालिकांनी “अंदाजपत्रकामध्ये गरिबांसाठीच्या मूलभूत सेवांसाठी ठरावीक व निश्चित निधीची तरतूद” केली पाहिजे आणि या संदर्भात आवश्यक ते बदल त्यांच्या लेखानोंदीत आणि अंदाजपत्रकात केले पाहिजेत. या उपायांमुळे शहरी गरिबांना दिल्या जाणाऱ्या मूलभूत सेवा आणि अन्य नागरी सुविधा यांच्यात वाढ होईल अशी केंद्र सरकारची अपेक्षा आहे.

शहरी गरिबांसाठीच्या मूलभूत सेवा

पार्श्वभूमी : नगरपालिकांकडून पुरविल्या जाणाऱ्या मूलभूत सेवांचा लाभ हा शहरातील विविध वस्त्या किंवा प्रभागांमध्ये समप्रमाणात मिळतो असे नाही हे सर्वच जाणतात. त्यामध्ये सहसा गरिबांनाच तुलनेने विषम वागणूक मिळते. बहुतांश शहरी गरीब हे ग्रामीण भागातून स्थलांतरित झाले आहेत. त्यांतील मोठ्या प्रमाणावरील नागरिक हे अगदी अलीकडच्या काळात स्थलांतरित झालेले आहेत आणि ते अनौपचारिक अशा अर्थव्यवस्थेच्या आधारे आपला उदरनिर्वाह करतात. अपरिहार्यपणे शहरांच्या सीमेवरील भागात, झोपडपट्ट्यांमध्ये ते राहतात. सकारात्मक धोरणांचा अभाव, त्यात पुन्हा आर्थिक साधनांचा तुटवडा, या सान्याच्या परिणामी नगरपालिका वर्षानुवर्षे शहरी गरिबांना आहे त्याच परिस्थितीत जीवन कंठण्यास भाग पाडतात.

सुधारणा : केंद्र सरकारने राज्य शासनांना आणि नगरपालिकांना त्यांच्या हद्दीतील सर्व शहरी गरिबांना मूलभूत सेवा एका विशिष्ट कालमर्यादित देण्याविषयी निर्देश दिले आहेत. या सेवांमध्ये परवडणाऱ्या भाडेपट्टीने जमीन, सुधारित/पक्की घरे, पाणीपुरवठा, सार्वजनिक स्वच्छता आणि याशिवाय अस्तित्वात असलेल्या व सार्वत्रिक दिल्या जाणाऱ्या शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षेसारख्या इतर सार्वजनिक सेवापूर्तीची हमी घेणे यांचा समावेश आहे. या सुधारणाप्रस्तावात बीएसयूपी आणि आयएचएसडीपी या प्रकल्पांतर्गत ‘एकात्मिक झोपडपट्टी विकास’ हा दृष्टिकोन स्वीकारण्याविषयी निर्देश दिले आहेत. याचबरोबर सध्या पुरविण्यात येणाऱ्या शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षेसारख्या सार्वजनिक सेवांची सद्यस्थिती जाणण्यासाठी राज्य शासनांनी झोपडपट्ट्यांचे सर्वेक्षण आणि कुटुंबांचे आर्थिक सर्वेक्षण करणे अपेक्षित आहे. परिणामी लोकांच्या सहभागामध्ये सातत्य राहिल आणि नगरपालिका या शहरी गरिबांना उत्तरदायी राहतील अशी केंद्र सरकारची अपेक्षा आहे.

शहरी गरिबांसाठी किमान २०-२५% विकसित जमीन राखून ठेवण्याची तरतूद

पार्श्वभूमी : केंद्र सरकार आणि बरीच राज्य शासने, अनेक वर्षे शहरी गरिबांना परवडणाऱ्या किमतीत घरांची गरज आहे यावर जोर देत आहेत. परंतु शहरोशहरी जमिनीच्या किमती दिवसेंदिवस गगनाला भिडत आहेत हे लक्षात घेता ही कल्पना बहुतांश धोरणकर्त्यांकडून दुर्लक्षिली जाते. जेएनएनयूआरएमअंतर्गत बंधनकारक असलेल्या २३ सुधारणांचा भाग म्हणून ‘शहरी कमाल जमीन धारणा कायदा’ रद्द केला गेला. परिणामी शहरी गरिबांसाठी घरे बांधण्याकरिता शहरातील सार्वजनिक जमीन ताब्यात घेण्यासाठी राज्य सरकारांच्या हातात कोणतेच हत्यार शिल्लक राहिलेले नाही. शासकीय

संस्थांनी बांधलेल्या घरांची संख्या घटते आहे. बांधकाम व्यावसायिक आणि रिअल इस्टेट कंपनी हे फक्त उच्च मध्यमवर्गीय ग्राहकांवर लक्ष केंद्रित करत आहेत. परिणामी भारतातील मोठ्या शहरांमध्ये घर घेणे ही मध्यमवर्गीयांच्यादेखील आवाक्याबाहेरची गोष्ट झाली आहे. नव्वदीच्या दशकातील घरांच्या बाजारपेठेत अल्प उत्पन्न गटाला आणि शहरी गरिबांना स्थान दिसत नाही.

सुधारणा : केंद्र सरकार जेएनएनयुआरएमअंतर्गत या परिस्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा करण्याचे प्रयत्न करित आहे. सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन्ही संस्थांनी हाती घेतलेल्या गृहनिर्माण प्रकल्पांत आर्थिकदृष्ट्या मागास (इडब्ल्यूएस) आणि अल्प उत्पन्न गटातील (एलआयजी) लोकांसाठी एकूण जमीन किंवा निवास यांपैकी २० ते २५% भाग राखून ठेवला पाहिजे असे या सुधारणेमध्ये अपेक्षित आहे.

३. गरिबांसाठीच्या नागरी सुधारणा - महाराष्ट्र शासन स्तरावरील प्रयत्न

महाराष्ट्र सरकारने गरिबांसाठीच्या तीन सुधारणांच्या अंमलबजावणीसाठी काही आदेश आणि ठराव पारित केले; ते सविस्तरपणे खालील तक्त्यामध्ये दिले आहेत.

महाराष्ट्र शासनाने गरिबांसाठीच्या सुधारणांच्या अंमलबजावणीसाठी उचललेली पावले

नागरी सुधारणा	महाराष्ट्र शासन स्तरावरील प्रयत्न
नागरी गरिबांसाठीच्या मूलभूत सेवांसाठी नगरपालिकांच्या अंदाजपत्रकांतर्गत राखून ठेवलेल्या निधीची तरतूद राखून ठेवलेल्या निधीची तरतूद	म्हाडाने प्रकाशित केलेल्या एका अहवालानुसार महाराष्ट्र शासनाने असे निश्चित केले आहे की - “सर्व नगरपालिकांना गरिबांसाठी निधीची तरतूद करण्याचा निर्देश दिला जात आहे. ज्या नगरपालिकांना बीएसयूपी आणि आयएचएसडीपीअंतर्गत प्रकल्प मंजूर झाले आहेत, त्यांनी नागरी गरिबांसाठी अंदाजपत्रकाच्या २५% रक्कम राखून ठेवण्याची तरतूद करावी व ही सदर योजनेच्या काळात पूर्ण करावी.”
नागरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवांची तरतूद	यातील सर्व घटक (सात मूलभूत सेवा) हे सविस्तर प्रकल्प अहवाल (डीपीआर) करताना लक्षात घेतले आहेत. नागरी स्थानिक संस्थांनी केलेल्या आर्थिक-सामाजिक सर्वेक्षणानुसार समाजमंदिर, अंगणवाडी, पांजरपोळ, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, वाहनतळ, उद्याने, दुकानांसाठीची जागा, भाजीमंडईसाठीची जागा, यांसारख्या तरतुदी या सविस्तर प्रकल्प अहवालात (डीपीआर) केल्या आहेत.
सर्व गृहनिर्माण प्रकल्पांमध्ये इडब्ल्यूएस आणि एलआयजी यांच्यासाठी विकसित जमिनीपैकी किमान २०-२५% जमीन राखून ठेवण्याची तरतूद	सर्व महानगरपालिकांनी (मनपा) आणि नगरपालिकांनी (नपा) त्यांच्या विकास नियंत्रण नियमांमध्ये (डीसीआर) दुरुस्ती करून खालील तरतुदी करण्याचे निर्देश टीबीपी ४३०७/२२२६/सीआर-३३४/२००७/यूडी - II दि. १७ जुलै २००८ नुसार राज्य शासनाने दिले आहेत - * कोणत्याही उपविभागातील २००० चौ. मी. आणि त्यापेक्षा जास्त असलेल्या प्लॉट/भूखंडावर ३० ते ५० चौ. मी. आकाराच्या प्लॉट/भूखंडासाठी १०% जमीन ही इडब्ल्यूएस वा एलआयजी लोकांना आणि ५० ते १०० चौ. मी. आकाराच्या प्लॉट/भूखंडासाठी १०% जमीन ही एमआयजी लोकांना देण्याची तरतूद.

	<p>* ४००० चौ. मी. आणि त्यापेक्षा जास्त क्षेत्र असलेल्या भूखंडावर इडब्ल्यूएस वा एलआयजी लोकांना ३० ते ४० चौ. मी. आकाराचे १०% निवासी गाळे आणि एमआयजी लोकांना ४१ ते ६० चौ. मी. आकाराचे १०% निवासी गाळे देण्याची तरतूद.</p>
--	--

(संदर्भ : म्हाडाने बीएसयूपी आणि आयएचएसडीपीचा तयार केलेला अहवाल)

४. जेएनएनयुआरएमअंतर्गत महाराष्ट्रातील ५ शहरांमधील गरिबांसाठीच्या नागरी सुधारणांची स्थिती

- ४.१ जेएनएनयुआरएम ही संपूर्ण देशभरासाठीची योजना असल्याने, या अभियानात समाविष्ट असलेल्या सर्व ६५ शहरांचा आढावा घेणे उचित होईल, आणि याच्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील ५ शहरांचे मूल्यमापनही योग्य रितीने करता येईल. हे लक्षात घेऊन संबंधित माहिती टिपणाच्या शेवटी परिशिष्ट १ मध्ये दिली आहे.
- ४.२ केंद्र सरकारच्या अर्हता निकषांनुसार महाराष्ट्रातील बृहन्मुंबई, पुणे-पिंपरी-चिंचवड, नाशिक, नागपूर आणि नांदेड ही ५ शहरे निवडली गेली आहेत. शहरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवा या उपयोजनेखाली या पाच शहरांना ६४ प्रकल्प मंजूर केले गेले आहेत.

बीएसयूपी योजनेंतर्गत शहरातील गरिबांसाठीच्या नागरी सुधारणांच्या अंमल-बजावणीची स्थिती

शहर/ बीएसयूपीअंतर्गत प्रकल्पांची संख्या /झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या/(एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण %)	सुधारणांच्या अंमलबजावणीची स्थिती		
	अंदाजपत्रकातील राखून ठेवलेली निधीची तरतूद	शहरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवांची तरतूद	इडब्ल्यूएस वा एलआयजी लोकांकरिता घरांसाठी राखून ठेवलेली जमीन
मुंबई/१६/ ५८,२३,९५०/ (४८.९)	निधी राखून ठेवलेला आहे, परंतु टक्केवारी स्पष्ट केलेली नाही	माहिती दिलेली नाही	इडब्ल्यूएस वा एलआयजी लोकांकरिता घरांसाठी जमीन राखून ठेवलेली आहे परंतु टक्केवारी स्पष्ट केलेली नाही.
नागपूर/१०/ ७,२६,६६४/ (३५.४)	निधी राखून ठेवलेला आहे, परंतु टक्केवारी स्पष्ट केलेली नाही	माहिती दिलेली नाही	इडब्ल्यूएस वा एलआयजी लोकांकरिता घरांसाठी जमीन राखून ठेवलेली आहे परंतु टक्केवारी स्पष्ट केलेली नाही.

सुधारणांच्या अंमलबजावणीची स्थिती			
पुणे/२०/ ५,३१,३३७/ (२०.९)	निधी राखून ठेवलेला आहे, परंतु टक्केवारी स्पष्ट केलेली नाही	(I) पाणीपुरवठा व स्वच्छता यांसाठी - १००% तरतूद (II) शिक्षण व आरोग्य या एकत्रित सेवांसाठीची तरतूद (III) लिंगभावात्मक गरजांना प्राधान्य देणारे अंदाजपत्रक (जेन्डर रिस्पॉन्सिव्ह बजेट) (IV) सामाजिक सुरक्षिततेसाठी तरतूद	१५ टक्के आणि त्यापेक्षा जास्त
नाशिक/७/ १,४२, २३४/ (१३.२)	निधीच्या २० ते २५ टक्के	माहिती दिलेली नाही	१०-१५ टक्के
नांदेड/११/ ८२,७१५/ (१९.२)	निधी राखून ठेवलेला आहे, परंतु टक्केवारी स्पष्ट केलेली नाही	माहिती दिलेली नाही	जमिनीच्या १०-१५ टक्के

या ५ शहरांमधील नागरी सुधारणांची स्थिती पुढीलप्रमाणे आहे;

बृहन्मुंबई :

जेएनएनयूआरएम अभियानाकरिता मुंबई मनपाव्यतिरिक्त नवी मुंबई, ठाणे, कल्याण-डोंबिवली, मीरा-भाईंदर, उल्हासनगर आणि कुळगाव- बदलापूर या मनपा आणि अंबरनाथ नगरपालिका यांचा समावेश बृहन्मुंबईमध्ये केला आहे. इथे फक्त बृहन्मुंबई मनपातील नागरी सुधारणांच्या अंमलबजावणीची स्थिती दिली आहे.

मुंबईने कुठल्याही नागरी सुधारणांच्या अंमलबजावणीच्या स्थितीविषयीची स्पष्ट, तपशीलवार माहिती दिलेली नाही हे सोबतच्या तक्त्यावरून दिसून येते. शहरी गरिबांसाठी निधी राखून ठेवण्यात येतो असा दावा मनपाने केला असला तरीही त्या निधीची ठोस टक्केवारी मात्र दिलेली नाही. किती शहरी गरिबांना मूलभूत सेवा उपलब्ध होतात याचे तपशील दिलेले नाहीत. शहरातील बहुतांश झोपडपट्ट्या या शहराच्या पाणीपुरवठा, सार्वजनिक स्वच्छता, जलनिस्सारण आणि भुयारी गटारे (ड्रेनेज) अशा व्यवस्थांशी जोडलेल्या नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. झोपडपट्ट्यांना केंद्रस्थानी ठेवून केलेल्या झोपडपट्टी

सार्वजनिक स्वच्छता योजनांसारख्या (स्लम सॅनिटेशन स्कीम) बऱ्याच योजना असूनही शहरी गरिबांना उपलब्ध होणाऱ्या मूलभूत सेवांची स्थिती ही अत्यंत असमाधानकारक आहे. मुंबई हे देशातील जमिनीच्या सर्वाधिक किमती असलेले शहर आहे; हे लक्षात घेता शहरी गरिबांच्या घरांकरिता जमीन राखून ठेवण्याची नागरी सुधारणा प्रत्यक्ष अमलात आणण्यामध्ये बरेच अडथळे येतील हे उघडच आहे. त्यामुळे मुंबई क्षेत्रांतर्गत जमीन राखून ठेवण्याबाबतचा ठोस निर्णय हा राज्य शासनानेच घेतला पाहिजे.

शहर विकास आराखड्यातील यासंबंधित माहिती : मुंबई शहर विकास आराखड्यानुसार मुंबईतील ५४% लोकसंख्या ही १९५० झोपडपट्ट्यांमध्ये राहते. या झोपडपट्ट्या सार्वजनिक व खाजगी जमिनीवर असून मूलभूत सेवांपासून वंचित आहेत.

नागपूर :

सुधारणांच्या अंमलबजावणीच्या स्थितीविषयी कुठलीही तपशीलवार माहिती दिलेली नाही. शहरी गरिबांसाठी निधी राखून ठेवल्याचा दावा नागपूर मनपाने केला असला तरी त्याच्या ठोस टक्केवारीचा उल्लेख मात्र केलेला नाही. शहरी गरिबांना पुरविण्यात येणाऱ्या मूलभूत सेवांच्या स्थितीबाबत कोणताही उल्लेख केलेला नाही. या संदर्भात काही सुधारणा झाली आहे किंवा नाही हे तपासून पाहण्यासाठी आवश्यक प्रारंभिक सांख्यिकी माहिती उपलब्ध नाही. नागपूर मनपानेदेखील जमिनीच्या क्षेत्रफळाची माहिती न देताच गरिबांसाठी जमीन राखून ठेवल्याचे नमूद केले आहे.

शहर विकास आराखड्यातील यासंबंधित माहिती : नागपूर शहर विकास आराखड्यामध्ये झोपडपट्टीवासीयांना देण्यात येणाऱ्या मूलभूत सेवांचा तपशील असल्याचे नमूद केले आहे. किती झोपडपट्ट्यांना मूलभूत सेवा उपलब्ध आहेत याची नेमकी आकडेवारी नागपूर मनपाकडे नाही. काही झोपडपट्ट्या सखल आणि पाणी साचून राहणाऱ्या भागात आहेत. त्यामुळे त्यांना रोगकारक परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते. तसेच कच्चे बांधकाम हाही एक महत्त्वाचा प्रश्न त्यांच्यासमोर आहे. कुपोषण, सुमार दर्जाच्या नागरी सुविधा आणि अपुरी सार्वजनिक स्वच्छता हे प्रश्न झोपडपट्ट्यांत मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात आहेत. परिणामी, नागरी गरिबांच्या बिकट परिस्थितीत आणखीच भर पडते आहे.

पुणे :

जेएनएनयुआरएमअंतर्गत पुण्यामध्ये पिंपरी-चिंचवड मनपाचाही समावेश होतो. मात्र, शहर विकास आराखड्यामध्ये केवळ पुणे मनपाबाबत नागरी सुधारणांची सद्यस्थिती दिलेली आहे.

पुणे मनपाने शहरी गरिबांसाठी राखून ठेवलेल्या रकमेचा तपशील स्पष्ट केलेला नाही. तरीदेखील, शहरी गरिबांसाठी पाणीपुरवठा व सार्वजनिक स्वच्छता या सेवांची १००% पूर्तता केल्याचा, तसेच

शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षा या कार्यक्रमांचे समायोजन केल्याचा दावा मनपाने केला आहे. याशिवाय, शहरी गरिबांसाठी १५ टक्क्यांहून अधिक जमीन राखून ठेवल्याचेही स्पष्ट केले आहे. मात्र ही जमीन शहराच्या विकास आराखड्यात आरक्षित केलेली आहे किंवा बीएसयूपी प्रकल्पाकरिता आहे हे यातून स्पष्ट होत नाही.

शहर विकास आराखड्यातील यासंबंधित माहिती : पुणे शहर विकास आराखड्यात असे नमूद केले आहे की, “पुणे शहराच्या एकूण लोकसंख्येपैकी शहरातील गरिबांची संख्या (झोपडपट्टीवासीयांची संख्या) ही अंदाजे ३०-३५% आहे. शहराची रोजगारनिर्मितीची क्षमता आणि आर्थिक उलाढालीच्या परिणामी झोपडपट्ट्या वाढताहेत. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक/अल्प उत्पन्न गटासाठी घरे उपलब्ध नसल्याने आणि काही झोपडपट्टी वस्त्यांमध्ये असलेल्या अपुऱ्या नागरी सेवा यामुळे शहरामध्ये पर्यावरणाचे प्रश्न तीव्र झाले आहेत.”

नाशिक :

नाशिक मनपाचा दावा आहे की त्यांनी शहरी गरिबांसाठी २०-२५% निधी राखून ठेवला आहे. त्यांनी १०-१५% जमीन शहरी गरिबांसाठी राखून ठेवल्याचाही दावा केला आहे. मात्र ही जमीन शहराच्या विकास आराखड्यात राखून ठेवली आहे किंवा बीएसयूपी प्रकल्पासाठी हे स्पष्ट केलेले नाही. याशिवाय राखून ठेवलेल्या जमिनीच्या स्थानाविषयीदेखील कुठेही स्पष्टता नाही.

शहर विकास आराखड्यातील यासंबंधित माहिती : शहरी गरिबांना उपलब्ध असलेल्या मूलभूत सेवांच्या स्थितीबाबतचा तपशील यात स्पष्ट केलेला नाही. याबरोबरच त्यांनी स्पष्ट केले आहे की माहितीचा अभाव आणि मनपाने केलेल्या अपूर्ण सर्वेक्षणामुळे नगरपालिकेला झोपडपट्ट्यांसाठी कोणतीही योजना व कार्यक्रम राबवण्यावरही मर्यादा पडतात.

नांदेड :

नांदेड-वाघाळा मनपाने शहरी गरिबांसाठी किती रक्कम ठेवली आहे याचा कोणताच तपशील दिलेला नाही. त्यांनी शहरी गरिबांना उपलब्ध असलेल्या मूलभूत सेवांविषयीदेखील काहीही तपशील दिलेला नाही. परंतु शहरी गरिबांसाठी १०-१५% जमीन राखून ठेवल्याचा दावा मनपाने केलेला आहे. मात्र ही जमीन शहराच्या विकास आराखड्यासाठी राखून ठेवली आहे किंवा बीएसयूपी प्रकल्पासाठी हे स्पष्ट केलेले नाही.

शहर विकास आराखड्यातील यासंबंधित माहिती : नांदेडच्या शहर विकास आराखड्यात असे म्हटले आहे की, “झोपडपट्ट्यांना मूलभूत सेवा पुरविण्याचे काम नांदेड-वाघाळा मनपाने आणि केंद्र सरकार पुरस्कृत योजनांमार्फत देण्याइतपत मर्यादित ठेवले आहे. झोपडपट्ट्या आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक यांच्यासाठी एकात्मिक नियोजन आणि विकास करण्याचे कुठलेच प्रयत्न हाती घेतलेले नाहीत.”

५. लहान आणि मध्यम शहरांमधील गरिबांसाठीच्या नागरी सुधारणांची स्थिती

५.१ नगरपालिका प्रशासन संचालनालय, महाराष्ट्र (डीएमए) हे केंद्र सरकार पुरस्कृत लहान आणि मध्यम शहरांच्या योजनांकरिता राज्यातील 'नोडल एजन्सी' म्हणून कार्य पाहते. ज्या शहरांना यासाठी निधी उपलब्ध झाला आहे त्यांनी सदर संचालनालयाच्या कार्यालयामध्ये नागरी सुधारणा व प्रकल्पांच्या प्रगतीविषयीचा अहवाल देणे बंधनकारक आहे. नगरपालिकांना सुधारणांच्या अंमलबजावणीची नोंद करण्यासाठी दिलेला तक्ता हा विस्तृत माहिती घेण्याऐवजी थोडक्यात माहिती घेण्याच्या दृष्टीने केलेला दिसून आला. परिणामी, नगरपालिकांनी नागरी सुधारणांच्या व प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीच्या स्थितीची कमीतकमी माहिती दिली आहे आणि या त्रोटक माहितीच्या आधारे अर्थपूर्ण विश्लेषण करणे शक्य नाही. नगरपालिकांनी दिलेल्या सुधारणांच्या प्रगती अहवालाचे दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करणे शक्य झाले आहे ते म्हणजे - अल्प प्रमाणात कृती केलेले व कोणतीही कृती न केलेले, कुठल्याही प्रकारची माहिती दिलेली नाही, कुठल्याही प्रकारचे प्रयत्न झालेले नाहीत असा अहवाल किंवा प्रारंभ करण्यास खूप कालावधी ज्यांनी घेतला अशा शहरांचा दुसऱ्या प्रकारात समावेश केला आहे. डीएमएने डिसेंबर २००९ रोजी दिलेल्या माहितीनुसार महाराष्ट्रातील ७३ लहान आणि मध्यम शहरांना यूआयडीएसएसएमटी योजनेंतर्गत आर्थिक साहाय्य मिळालेले आहे आणि त्यांनी या कार्यालयाकडे अहवाल सादर केलेले आहेत. सदर संचालनालयाकडून मिळालेल्या गरिबांसाठीच्या तीन नागरी सुधारणांबाबतीतील माहिती खालील तक्त्यामध्ये दिली आहे.

यूआयडीएसएसएमटी योजनेंतर्गत ७३ शहरांमधील गरिबांसाठीच्या ३ नागरी सुधारणां-बाबतची माहिती

	नागरी सुधारणा	अल्प प्रमाणात कृती केलेली शहरे	कोणतीही कृती न केलेली शहरे	एकूण
१.	नगरपालिका अंदाजपत्रकांतर्गत राखून ठेवलेली निधीची तरतूद	३१	४२	७३
२.	शहरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवांची तरतूद	२६	४७	७३
३.	शहरी गरिबांसाठी राखून ठेवलेली जमीन	१७	५६	७३
	एकूण	७४	१४५	२१९
	टक्केवारी	३४	६६	१००

वरील तक्त्यावरून असे समजते की,

- शहरी गरिबांसाठी नगरपालिकेने आपल्या अंदाजपत्रकांतर्गत निधी राखून ठेवण्याच्या सुधारणांसंदर्भात असे दिसून येते की बहुतांश नगरपालिकांनी ५% निधीची तरतूद केली आहे. १९८८ साली नगरपालिका प्रशासन संचालनालयाने काढलेल्या परिपत्रकाचा आधार घेऊन आजदेखील बऱ्याच नगरपालिका मागासवर्गीयांच्या कल्याणाकरिता वार्षिक अंदाजपत्रकाच्या ५% निधीची तरतूद करतात असे निदर्शनास आले आहे. या ७३ नगरपालिकांपैकी काही नगरपालिका अपवाद आहेत, उदा. मालेगाव (४४%) आणि आष्टा (३०%)
 - शहरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवा पुरविण्याबाबतच्या नागरी सुधारणेबद्दल काहीएक गोंधळ दिसतो. जवळपास २६ नगरपालिकांनी आयएचएसडीपी योजनेखाली प्रकल्पप्रस्ताव सादर केल्याचे किंवा या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी सुरू असल्याचे नमूद करून या नागरी सुधारणेची अंमलबजावणी झाली असल्याचे स्पष्ट केले आहे. मात्र शहरी गरिबांसाठीच्या मूलभूत सेवांची सद्यस्थिती काय आहे याची माहिती दिलेली नाही.
 - ज्या १७ नगरपालिकांनी शहरी गरिबांसाठी जमीन राखून ठेवण्याबाबत अंमलबजावणी केल्याचे अहवाल दिले आहेत त्यांपैकी एकाही नगरपालिकेने किती जमीन राखून ठेवली हे स्पष्ट केलेले नाही. राज्य सरकारने आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक वा अल्प उत्पन्न गटातील लोकांसाठी कमीतकमी २०% विकसित जमीन राखून ठेवण्याविषयीचे निर्देश दिले आहेत, असे काही नगरपालिकांनी नमूद केले आहे. या नागरी सुधारणांच्या पूर्ततेचा अहवाल देताना राज्य सरकारने अगोदरच ही नागरी सुधारणा अंमलात आणल्याचे बऱ्याच नगरपालिकांनी म्हटले आहे. जमीन राखून ठेवणे किंवा ताब्यात घेणे याचे अधिकार नगरपालिकांना नसून ती राज्य सरकारच्या महसूल विभागाच्या अखत्यारीतील बाब असल्याने या सुधारणेच्या अंमलबजावणीच्या कार्यपद्धतीबाबत स्पष्टतेचा अभाव दिसून येतो.
- ५.२ जेएनएनयूआरएम सुरू होऊन ५ वर्षांनंतरही असे दिसून येते की, नागरी सुधारणांच्या अंमलबजावणीची प्रगती अतिशय संथ गतीने होते आहे. हे निरीक्षण राज्यातील ७३ लहान व मध्यम शहरांतील माहितीवर आधारित आहे. ७३ नगरपालिकांनी प्रत्येकी सादर केलेल्या नागरी सुधारणांच्या अहवालांचा अभ्यास केला असता, असे दिसून आले की, या अहवालात बहुतांश नगरपालिकांनी दिलेल्या आराखड्यातील बरेच रकाने रिक्त आहेत. यावरून असे अनुमान काढता येईल की, राज्यस्तरावरील देखरेख व नियंत्रणरचना ही कुचकामी आहे. तसेच नगरपालिका प्रशासनामध्ये बांधीलकीच्या जाणिवेची उणीव आहे.
- ५.३ सुधारणांच्या प्रगतीच्या संथ गतीचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे राज्य व केंद्र शासनाकडून निधी मिळण्यात झालेला विलंब. बऱ्याच नगरपालिकांनी राज्य आणि केंद्र शासनाबरोबर काही वर्षांपूर्वीच करार करून, त्याअन्वये प्रत्येक नागरी सुधारणा अमलात आणण्याची कालमर्यादा

निश्चित केली होती. या सुधारणांच्या अंमलबजावणीमागची मुख्य प्रेरणा ही स्थानिक राजकीय नेतृत्व किंवा प्रशासकीय बांधीलकीतून आलेली नसून, ती नगरपालिकांना मिळणाऱ्या निधीवर अवलंबून आहे, ज्यांना या नागरी सुधारणांची पूर्तता करायची आहे. या पार्श्वभूमीवर निधी मिळण्यात लक्षणीय विलंब होत असल्याने सुधारणांच्या अंमलबजावणीत चालढकल दिसली तर त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही.

६. निरीक्षण

गरिबांसाठीच्या ३ नागरी सुधारणांच्या अंमलबजावणीतील स्थितीबाबतचे पुढील भाष्य हे जरी मुख्यतः महाराष्ट्रातील शहरांच्या तुटपुंज्या माहितीवर आधारित असले तरी ते बऱ्याच प्रमाणात इतर राज्यांनादेखील लागू होईल असे वाटते.

६.१ नगरपालिकांच्या अंदाजपत्रकांतर्गत राखून ठेवण्यात घेणाऱ्या निधीसंबंधी

- जेएनएनयुआरएम येण्यापूर्वी, म्हणजे १९८८ सालापासून, राज्य शासनाने महाराष्ट्रातील नगरपालिकांना त्यांच्या वार्षिक अंदाजपत्रकात ठरावीक निधी हा शहरातील मागासवर्गीय लोकांच्या कल्याणासाठी राखून ठेवण्याचे निर्देश दिलेले आहेत. उदाहरणार्थ, नगरपालिका प्रशासन संचालनालयाने (डीएमए) या अनुषंगाने एक शासकीय परिपत्रक एसटीसी/१०८८/सीआरओ४/८८, दिनांक २१ जानेवारी, १९८८ रोजी प्रसिद्ध केले. यामध्ये नगरपालिकांना त्यांच्या अंदाजपत्रकातील ५% निधी हा शहरी गरिबांसाठी राखून ठेवण्याबाबत निर्देश दिलेले आहेत. आजही काही नगरपालिका या परिपत्रकाचा आधार घेऊन वार्षिक अंदाजपत्रकात वरील तरतूद केली आहे असे नमूद करताना दिसतात. जेएनएनयुआरएमअंतर्गत याच संदर्भात वेगळी मार्गदर्शक तत्त्वे दिली आहेत. दोन्हीमधील विसंगती लक्षात घेऊन सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वे देण्याची तातडीची गरज आहे.
- नगरपालिकांना वार्षिक अंदाजपत्रकात मोठ्या प्रमाणावर शहरी गरिबांसाठी आर्थिक तरतूद करायला सांगणे हे वास्तवाला धरून नाही असेही वाटते. कारण कोणतेही अवास्तविक उद्दिष्ट हे आकड्यांची हेराफेरी करण्याची प्रवृत्ती निर्माण करते आणि त्यामुळे नागरी सुधारणांमागचा मूळ हेतू नष्ट होतो.
- एखाद्या नगरपालिकेने शहरी गरिबांसाठीच्या मूलभूत सेवांबाबतचा अनुशेष भरून काढल्यास वार्षिक अंदाजपत्रकातील ही आर्थिक तरतूद ढोबळ मानाने ठरवण्याऐवजी शहरातील गरिबांच्या एकूण लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणाशी सुसंगत असावी.
- राज्यातील ज्या नगरपालिकांनी आपल्या वार्षिक अंदाजपत्रकात पुरेशा प्रमाणात तरतूद राखून ठेवल्याचा दावा केला होता त्या शहरांतील झोपडपट्ट्यांची प्रत्यक्षात पाहणी केली असता यामध्ये सुधारणांचा म्हणावा तसा परिणाम दिसला नाही. शहरी गरिबांना याचा काही लाभ व्हायचा असेल तर नागरी सुधारणांना सामाजिक लेखापरीक्षण आणि फलनिष्पत्ती अर्थसंकल्प (आउटकम बजेट) यांची जोड देण्याची गरज आहे.
- सुधारणा प्रस्तावाच्या या चर्चेच्या संदर्भात लहान आणि मध्यम शहरे यांच्या 'अंदाजपत्रकाचा आकार' हाच मूलभूत प्रश्न आहे हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. इतर राज्यांप्रमाणेच महाराष्ट्रातील

शेकडो लहान आणि मध्यम शहरांची मिळकत ही त्यांच्या प्रशासकीय मासिक खर्चाची तोंडमिळवणी करण्याइतपतही नाही. अगदी हातातोंडाशी गाठ असलेल्या वार्षिक अंदाजपत्रकात शहरी गरिबांसाठीचा निधी राखून ठेवण्याचा प्रस्ताव बाजूला सारला गेला किंवा त्याच्या पूर्ततेचा देखावा केला गेला तर त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही.

६.२ शहरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवांविषयीची नागरी सुधारणा

- महाराष्ट्रात, बहुतेक सर्व शहरांनी तयार केलेल्या शहर विकास आराखड्यांत हे मान्य केले आहे की शहरांतील इतर नागरिक जसा नागरी सेवांचा उपभोग घेतात त्या तुलनेत गरिबांना या नागरी सेवा उपलब्ध होत नाहीत. तथापि याच्या समर्थनाकरिता कोणतीही प्रत्यक्ष माहिती देण्यात आलेली नाही. माहितीअभावी या नागरी सुधारणांचे मूल्यमापन करणे अशक्य आहे; उदाहरणार्थ, बऱ्याचदा एखाद्या झोपडपट्टी वस्तीत एक सार्वजनिक नळ उपलब्ध असणे याचा अर्थ त्या वस्तीला १००% पाणीपुरवठा केला गेला आहे असे मानले जाते.
- केंद्र शासनाने राज्यांना आणि नगरपालिकांना प्रत्येक शहरातील शहरी गरीब कुटुंबांचे विस्तृत सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण करण्याविषयी सूचना केली आहे. फारच थोड्या शहरांनी असे सर्वेक्षण करायला सुरुवात केली आहे आणि काहींनी हे काम पूर्ण केले आहे, पण याची सांख्यिकी माहिती नागरिकांकरिता उपलब्ध नाही.
- जेएनएनयुआरएम / यूआयडीएसएसएमटी योजनांचे प्रमुख उद्दिष्ट लाभार्थी शहरांमध्ये नवीन पायाभूत सुविधा निर्माण करणे हे आहे. या नागरी सुधारणांतर्गत पिण्याचे पाणी, मलनिस्सारण, जलनिस्सारण, आणि घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन अशा शहरातील गरिबांना द्यावयाच्या मूलभूत सेवा या त्या शहरातील अन्य नागरिकांना द्यावयाच्या किंवा दिल्या जात असलेल्या सेवांप्रमाणेच आहेत. वित्तीय संसाधनांचा योग्य व पुरेपूर वापर या तत्त्वानुसार तसेच तांत्रिक बाबींची दखल घेता शहरी गरिबांना मूलभूत सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा उभ्या करताना अस्तित्वात असलेल्या व नवीन निर्माण केल्या जाणाऱ्या पायाभूत सुविधांचा एकत्रित विचार केला पाहिजे. एका बाजूला यूआयजी आणि यूआयडीएसएसएमटी आणि दुसऱ्या बाजूला बीएसयूपी व आयएचएसडीपीअंतर्गत होणाऱ्या पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांमध्ये सुसूत्रता आणण्यासाठी औपचारिक यंत्रणा असण्याची गरज आहे.
- आयएचएसडीपी व बीएसयूपीअंतर्गत गृहप्रकल्प हे समूहपद्धतीच्या तत्त्वावर राबवले जात आहेत आणि या योजनांतर्गत बांधलेल्या सर्व घरांना मूलभूत सेवा द्यावयाच्या आहेत. या सर्व मुद्द्यांबाबत स्पष्टता आणण्याची तातडीने आवश्यकता आहे असे वाटते.

६.३ इडब्ल्यूएस व एलआयजी लोकांच्या घरांसाठी राखून ठेवलेली जमीन

- मोठ्या शहरांतील, विशेषतः मुंबई आणि पुण्यासारख्या महानगरांतील, गरिबांच्या दृष्टिकोनातून, हा नागरी सुधारणा प्रस्ताव अतिशय संवेदनशील आहे आणि अगदी नगरपालिकांच्या सद्देहेतुप्रेरित अधिकाऱ्यांनासुद्धा राबवण्यास अवघड आहे. आणि बहुतेक म्हणूनच, या नागरी सुधारणेची कमीतकमी पूर्तता झालेली दिसते.
- सर्वसाधारणपणे सर्वच शहरांतील आणि विशेषतः महानगरांमधील जमिनींभोवती फिरणारे 'अर्थशास्त्र' हे इतक्या बलिष्ठ गटांच्या पकडीखाली आहे की त्याबाबत नगरपालिका पातळीवरील अगदी राजकीय नेतृत्वही काही करू शकत नाही, केवळ राज्य आणि केंद्र शासन पातळीवरील नेतृत्वच त्याला हाताळू शकते. राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव हा घटक जरी बाजूला ठेवला तरी दुर्दैवाने नागरी कमाल जमीन धारणा कायदा (यूएलसीआरए) रद्द केल्याने आणि नंतरचे न्यायलयीन निकाल पाहता, शहरी गरिबांसाठी आवश्यक ती जमीन बाजारभावापेक्षा कमी किमतीत ताब्यात घेऊ शकेल असे कोणतेही हत्यार आता राज्य शासनाच्या हातात नाही. खाजगी क्षेत्रावर अवलंबून राहिल्यास या नागरी सुधारणेद्वारा शहरी गरिबांच्या हाताला काही ठोस लागेल असे दिसत नाही.
- सुधारणा प्रस्तावातील आणखी एक मुख्य त्रुटी म्हणजे, शहरी गरिबांसाठी राखून ठेवण्याच्या जमिनींच्या शहरातील 'स्थाननिश्चिती'बाबत पाळलेले मौन पुन्हा एकदा, हे जमिनीचे अर्थशास्त्र शहरी गरिबांच्या निवासांसाठीची जागा ही शहरातील कमी विकसित भागात तसेच शहराच्या सीमेलगतच्या भागात उपलब्ध करण्यास प्रवृत्त करेल. यामुळे कामाच्या ठिकाणाहून दूर अंतरावर असणाऱ्या या भागात राहणाऱ्यांना प्रवासाकरिता लागणारा अतिरिक्त वेळ व अधिक खर्च या रूपात किंमत मोजावी लागेल.
- नवीन बांधकाम किंवा पुनर्विकास प्रकल्पांच्या संदर्भात एफएसआय आणि टीडीआर ही राज्य शासनाच्या हातातील अतिशय शक्तिशाली हत्यारे आहेत. अशा सर्व योजनांना एकत्रित करून समग्र धोरण तसेच या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करण्याची गरज आहे. ज्याआधारे या नागरी सुधारणेच्या अंमलबजावणीची हमी देता येईल.
- शहरी गरिबांसाठी घरे उपलब्ध करून देण्याकरिता केंद्र शासनाने राजीव आवास योजना (आरएवाय) राज्यस्तरावर जाहीर केली आहे. या योजनेविषयी कित्येक महिन्यांपासून चर्चा ऐकत आहोत. जेव्हा अशा धोरणात्मक गोष्टी ऐरणीवर असतात, तेव्हा ज्या एखाद्या कायद्यावर वा योजनेवर या गोष्टींचा परिणाम होणार आहे, अशा इतर निर्णयांची अंमलबजावणी शासन आणि नगरपालिका प्रशासन हे रोखून धरतात. गेली काही वर्षे संबंधित शासकीय अधिकाऱ्यांनी

या नागरी सुधारणेबाबत हाच दृष्टिकोन स्वीकारलेला दिसून येतो. गरिबांना लाभ व्हावा हे उद्दिष्ट असलेल्या राज्य व केंद्र शासनाच्या महत्त्वाच्या धोरणांमध्ये वारंवार बदल केल्यामुळे आधीच निरुत्साही अधिकाऱ्यांना या योजनांना स्थगिती देण्यासाठी किंवा अशा प्रकारच्या धोरणांची अंमलबजावणी लांबणीवर टाकण्यासाठी अनायासे सबब मिळते.

परिशिष्ट - १

जेएनएनयुआरएम अंतर्गत शहरांची देशातील स्थिती

खालील तक्ते देशातील जेएनएनयुआरएमअंतर्गत ६५ शहरांमधील गरिबांसाठीच्या ३ नागरी सुधारणांच्या अंमलबजावणीची स्थिती दर्शवितात.

शहरी गरिबांसाठी अंदाजपत्रकातील राखून ठेवलेला निधी

या नागरी सुधारणेनुसार सर्व नगरपालिकांना त्यांच्या वार्षिक अंदाजपत्रकांतर्गत त्या शहरात राहणाऱ्या गरिबांसाठी मूलभूत सेवा पुरविण्याकरिता हा निधी राखून ठेवण्याबद्दल निर्देश दिले आहेत. खालील तक्त्यात २००९च्या वार्षिक अंदाजपत्रकांतर्गत पाच वर्गवारीतील किती नगरपालिकांनी तरतूद केली याची टक्केवारी (तरतूदीचे एकूण अंदाजपत्रकाशी प्रमाण) दिली आहे.

नगरपालिकांच्या वार्षिक अंदाजपत्रकात शहरी गरिबांसाठी केलेल्या तरतूदीचे प्रमाण

या तरतूदीची वार्षिक अंदाजपत्रकाशी टक्केवारी	नगरपालिकांची संख्या
०-१० %	२
१०-२० %	५
२०-२५ %	२४
२५ % च्या वर	५
निधी राखून ठेवलेला आहे, परंतु टक्केवारी दर्शवलेली नाही	१६
माहिती उपलब्ध नाही	१३
एकूण	६५

(संदर्भ: मार्च २०१० मध्ये www.jnnurm.nic.in वेबसाइटवरून घेतलेली माहिती)

शहरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवांची तरतूद

जेएनएनयुआरएमच्या वेबसाइटवर उपलब्ध असलेल्या माहितीनुसार ६५ पैकी केवळ ४ नगरपालिकांनी त्यांच्या हद्दीतील शहरी गरिबांसाठी मूलभूत सेवांच्या तरतूदीबाबतची पूर्तता केली आहे. संबंधित नगरपालिकांनी या सुधारणेबाबतची अंमलबजावणी सुरू केली आहे की त्यांनी ती पूर्ण केली आहे हे यावरून कळत नाही. ६५ पैकी ६१ शहरांनी या सुधारणांच्या अंमलबजावणीच्या प्रगतीचा अहवाल देण्याची तसदी घेतलेली नाही ही गोष्ट लक्षात घेण्याजोगी आहे.

गृहनिर्माण प्रकल्पांतर्गत किमान २०-२५% जमीन राखून ठेवण्याबाबत:

ह्या सुधारणेनुसार नगरपालिकांना त्यांच्या हद्दीतील गरिबांसाठी कमीतकमी २०% ते २५% जमीन राखून ठेवण्याबाबत तरतूद करायची आहे. उल्लेखनीय बाब म्हणजे जवळपास २/३ म्हणजे ६५पैकी ३६ नगरपालिकांनी सदर कारणांसाठी १५% पेक्षा जास्त जमीन राखून ठेवल्याचे दिसून येते.

शहरी गरिबांसाठी राखून ठेवलेल्या जमिनीची टक्केवारी

गरिबांच्या घरांसाठी राखलेल्या जमिनीची टक्केवारी	शहरांची संख्या
५-१० %	१
१०-१५ %	६
१५% आणि त्यापेक्षा अधिक	३६
इडब्ल्यूएस/एलआयजी गटांसाठी राखलेली जमीन, परंतु टक्केवारीचा उल्लेख नाही	३
माहिती उपलब्ध नाही	१९
एकूण	६५

(संदर्भ: मार्च २०१० मध्ये www.jnnurm.nic.in वेबसाइटवरून घेतलेली माहिती)

परिशिष्ट - २

महाराष्ट्रातील शहरी गरिबी

पार्श्वभूमी

महाराष्ट्र हे शहरीकरण झालेले भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. २००१च्या जनगणनेनुसार, महाराष्ट्रातील लोकसंख्येपैकी ४२.४% (४ कोटी १० लाख) लोकसंख्या ही शहरांत राहते. निव्वळ संख्येचा विचार करता, देशातील सर्वांत जास्त शहरी लोकसंख्या ही महाराष्ट्रात राहते. महाराष्ट्राच्या लोकसंख्यावाढीचा दर २.०% तर शहरी लोकसंख्यावाढीचा दर २.९% आहे.

महाराष्ट्र हे सुरुवातीपासून उच्चतम आर्थिक वाढीचा दर असणारे आणि औद्योगिक उपक्रमांच्या माध्यमातून अधिक रोजगाराच्या संधी निर्माण करणारे व परिणामी बाहेरील लोकसंख्येचे राज्यात स्थलांतर होणारे राज्य राहिले आहे. सध्या, महाराष्ट्रातील ८०% पेक्षा जास्त शहरी लोकसंख्या ही वर्ग १च्या शहरांत (म्हणजे १ लाखापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांत) राहते. ग्रामीण भागातून तसेच इतर राज्यांतून स्थलांतर करण्यासाठी लोकांना मुंबई, पुणे आणि नागपूरसारखी शहरे सतत आकर्षित करतात. केंद्रीय नियोजन आयोगाने २००७ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या महाराष्ट्र विकास अहवालानुसार २००१च्या जनगणनेच्या संख्येनुसार लहान शहरांतील व नगरांतील, विशेषतः वर्ग ५ आणि वर्ग ६ मधील शहरांतील, लोकसंख्यावाढीमध्ये घट होत चालली आहे.

२००२च्या दारिद्र्यरेषेखालील जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील १४.१६ लाख लोक हे दारिद्र्यरेषेखाली आहेत. ही घोषित संख्या एकूण शहरी लोकसंख्येच्या १३.९% आहे. राज्यातील २५४ शहरांपैकी ६१ शहरांनी प्रत्यक्ष गणनेच्या वेळी झोपडपट्ट्या असल्याचा अहवाल दिला होता. या ६१ शहरांची एकूण लोकसंख्या ही ३.३६ कोटी होती आणि त्यांतील झोपडपट्ट्यांमधील एकूण लोकसंख्या ही १.१२ कोटी (३३.३%) इतकी होती. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००९-१० नुसार या शहरांमधील दर तीन माणसांपैकी एक माणूस हा झोपडपट्टीत राहत आहे.

महाराष्ट्रातील शहरी गरिबीचे परिणाम

झोपडपट्ट्यांचा विस्तार: २००१च्या जनगणनेनुसार, १० कोटी ६ लाख लोक महाराष्ट्राच्या ६२ शहरांतील झोपडपट्ट्यांमध्ये राहत होते, पैकी जवळपास ९३.४% झोपडपट्टीवासी हे ३० मोठ्या शहरांमध्ये राहत होते. अर्थातच यांपैकी ५८ लाख लोकसंख्या ही एकट्या मुंबई शहराची आहे. विशेष नोंद घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे विदर्भातील बहुतांश शहरांतील लोकसंख्या ही मोठ्या प्रमाणावर झोपडपट्टीत राहते. उदाहरणार्थ, नागपूर जिल्ह्यामधील कामटी येथे एकूण लोकसंख्येच्या ९३.५% लोकसंख्या ही झोपडपट्टीत राहते. ५०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या झोपडपट्टीत राहणारी इतर शहरे

म्हणजे: अचलपूर (अमरावती) - ६२%, बल्लारपूर (चंद्रपूर) - ५४%, भंडारा (भंडारा) - ५४%, बीड (बीड) - ५३% आणि मालेगाव (नाशिक) - ५२% ही आहेत. मुंबई, नागपूर आणि ठाणे यांसारख्या शहरांत झोपडपट्ट्या वाढण्याचे मुख्य कारण एकीकडे स्थलांतर करणाऱ्यांचे वाढते प्रमाण आणि दुसरीकडे या शहरांमध्ये परवडणाऱ्या घरांच्या संख्येत समप्रमाणात न झालेली वाढ होय. कामटी, अचलपूर यांसारख्या लहान आणि मध्यम शहरांमध्ये बहुतांश लोक झोपडपट्टीत राहतात याचे प्रमुख कारण तेथील घरांचा निकृष्ट दर्जा ! २००१च्या जनगणनेमध्ये फक्त वर्ग १ आणि वर्ग २ शहरांतील झोपडपट्ट्यांची संख्या दिलेली आहे; महाराष्ट्रातील बऱ्याच लहान शहरांमधील झोपडपट्ट्या अनेक वर्षांपासून घोषित केलेल्या नाहीत.

झोपडपट्ट्यांमधील सोयीसुविधा : मुंबई वगळता, लहान आणि मध्यम शहरांतील फक्त १०.८% घरांना भुयारी गटारांची सुविधा उपलब्ध आहे यावरून या शहरांमधील परिस्थितीची कल्पना येते. अगदी हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकी शहरे निकषांप्रमाणे झोपडपट्टी वस्त्यांना पाणीपुरवठा करू शकतात. महाराष्ट्राच्या शहरी भागातील ४२% घरांना संडास नाहीत. लहान आणि मध्यम शहरांच्या संदर्भात संपूर्ण शहरांमध्ये मूलभूत सेवांच्या उपलब्धतेचा बऱ्याचदा अभाव दिसतो. उदाहरणार्थ, बहुतांश शहरांना भुयारी गटारे किंवा मलनिस्सारण व्यवस्था नाही. जरी बहुतांश शहरांत कचरा घोघरी गोळा केला जात असला तरी त्याच्या सुरक्षित विल्हेवाटीची काहीही व्यवस्था उपलब्ध नाही.

शहरी गरिबीकडे पाहण्याचा महाराष्ट्र शासनाचा दृष्टिकोन

२००१च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील १.१२ कोटी लोक म्हणजे एकूण शहरी लोकसंख्येच्या ३३.३% लोक हे झोपडपट्टीत राहतात. महाराष्ट्रात एकूण झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकसंख्येपैकी ५०% लोकसंख्या ही एकट्या बृहन्मुंबई शहरात आहे. अलीकडच्या काळात महाराष्ट्रात तीन वेळा झोपडपट्ट्यांची गणना झाली आहे. पहिल्यांदा २००१च्या जनगणनेच्या वेळी, नंतर मुंबईतील सर्व झोपडपट्टीधारकांना फोटोपास देण्यात आले त्या वेळी; आणि तिसऱ्या वेळी स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजने(एसजेएसआरवाय) अंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील (बीपीएल) सर्वेक्षणाच्या वेळी.

झोपडपट्ट्यांविषयीच्या महाराष्ट्र शासनाच्या धोरणात बदल केला गेला आहे. १९६०च्या दशकामध्ये, झोपडपट्ट्यांना 'अतिक्रमण' मानून त्यांना हटवले गेले. असे करूनही झोपडपट्ट्या वाढतच राहिल्या. १९७०च्या दशकामध्ये, हा दृष्टिकोन बदलून झोपडपट्ट्यांमध्ये सुधारणा करणे आणि त्यांना पाणीपुरवठा व रस्त्यावर विजेचे दिवे लावणे अशा मूलभूत सोयींची तरतूद केली गेली. १९७१ साली, महाराष्ट्राचा झोपडपट्टी कायदा संमत केला गेला. १९८०च्या दशकामध्ये, आणखी पुढे जाऊन झोपडपट्टीवासीयांना पक्की घरे उपलब्ध करण्याची दृष्टी ठेवून पावले उचलली गेली. १९९५मध्ये, कायद्यान्वये झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण (एसआरए) स्थापन केले गेले ज्यामध्ये बाजाराधिष्ठित झोपडपट्टी पुनर्वसन कार्यक्रमाची तरतूद केली गेली. तथापि, ज्या झोपडपट्टीधारकांची नावे १ जानेवारी, १९९५ रोजी मतदार यादीत होती

त्यांनाच या पुनर्वसन योजनेसाठी (एसआरए) पात्र ठरविण्यात आले. त्यामुळे १९९५ ही कट ऑफ डेट जाहीर करण्यामागे शासनाने दिलेले कारण असे - मुंबई शहर लोकांचा प्रचंड लोंढा सहन करू शकणार नाही आणि वाढत्या झोपडपट्ट्यांना आळा घालणे आवश्यक आहे.

प्रमुख शहरांतील गरिबी आणि झोपडपट्टी हे प्रश्न सातत्याने प्रकाशझोतात आणले जात असल्याने, महाराष्ट्र शासनाने घेतलेली धोरणे ही प्रामुख्याने मोठ्या शहरांतील झोपडपट्ट्यांना केंद्रस्थानी ठेवणारी आहेत. लहान आणि मध्यम शहरांमधील घरे आणि मूलभूत सेवा यांकडे पुरेसे लक्ष देण्यात आलेले नाही.

शहरांतील घरांसाठी महाराष्ट्र शासनाने म्हाडाची (महाराष्ट्र गृहनिर्माण व विकास प्राधिकरण) निर्मिती केली. यामागची कल्पना अशी होती की म्हाडा ही राज्यातील विविध भागांतील जमीन ताब्यात घेईल आणि हुडको, एलआयसी आणि इतर स्रोतांकडून मिळणाऱ्या निधीचा विनियोग घरे बांधण्यासाठी करेल. 'दलित वस्ती सुधार योजना' ही १९९०च्या दशकाच्या मध्याला दलित वस्त्या असलेल्या भागांत नागरी सुविधांमध्ये सुधारणा करण्याच्या हेतूने सुरू केली. ही योजना नेहमीच १००% अनुदान तत्वावर सुरू झाली. याव्यतिरिक्त महाराष्ट्र शासन हे नेहमीच लहान आणि मध्यम शहरांना घरे आणि मूलभूत सेवांच्या तरतुदीसाठी प्रामुख्याने केंद्र शासन पुरस्कृत योजनांवर अवलंबून राहिलेले आहे.

महाराष्ट्र शासनाचा दृष्टिकोन

शहरी गरिबांसाठी निवास आणि मूलभूत सेवा पुरविणे यांसाठी मुंबई, पुणे, नागपूरसारख्या मोठ्या शहरांबाबतचा दृष्टिकोन हा कामटी, भंडारा आणि अचलपूरसारख्या लहान व मध्यम शहरांना लावून चालणार नाही. मोठ्या शहरांमध्ये जमिनीची अनुपलब्धता आणि त्यांच्या भरमसाट किमती यांमुळे परवडणाऱ्या किमतीत घरे उपलब्ध करणे हे जवळपास अशक्यप्राय झाले आहे. परंतु वर्ग २च्या (१ लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या) किंवा त्याहून लहान शहरांत घरे बांधण्यासाठी जमिनीची उपलब्धता हा काही मोठा प्रश्न नाही. लहान व मध्यम शहरांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या घरांची दुरुस्ती तसेच पुनर्बांधणी करून ती पक्की करण्याचा मुख्य मुद्दा आहे. या शहरांमध्ये ज्यांना स्वतःची घरे नाहीत अशांना घरांसाठी जमीन उपलब्ध करणे हे आजदेखील शक्य आहे.

मूलभूत सेवेच्या बाबतीत, मोठ्या शहरांमध्ये शहरांतील पाणीपुरवठा, सांडपाणी आणि घनकचरा व्यवस्थापन या मूलभूत सेवा झोपडपट्टी वसाहतीशी जोडल्या जात आहेत किंवा नाही हा मुख्य प्रश्न दिसून येतो. लहान आणि मध्यम शहरांचा प्रश्न म्हणजे शहर पातळीवरील बहुतांश मूलभूत सेवांची व्यवस्था ही अगदीच तुटपुंजी आहे किंवा अस्तित्वातच नाही. म्हणून, या शहरांकरिता एकात्मिक शहरी सेवा पुरवठा योजना विकसित करण्याची आवश्यकता आहे; ज्यामध्ये झोपडपट्ट्या, शहरी गरिबांच्या वसाहती या अशा व्यवस्थांशी जोडल्या जाण्याची हमी मिळेल.

या धर्तीवर बीएसयूपी आणि आयएचएसडीपी या योजना महाराष्ट्रातील लहान व मध्यम शहरांत अमलात आणल्या जात आहेत. या योजनांमध्ये शहरी गरिबांसाठीच्या सुधारणांवर विशेष भर दिला जात आहे कारण शहरी गरिबांना निवास आणि मूलभूत नागरी सेवा उपलब्ध होण्यामध्ये प्रगती दिसून येत नाही. जानेवारी २०१० पर्यंत, महाराष्ट्रात बीएसयूपीअंतर्गत ७६ प्रकल्प आणि आयएचएसडीपी या योजनेंतर्गत १०४ प्रकल्प मंजूर झालेले आहेत. शहरी गरिबांसाठी निवासाची तरतूद आणि मूलभूत सेवांचा पुरवठा यांबाबत या प्रकल्पांमुळे नेमका काय परिणाम झाला आहे याबाबत स्वतंत्र अभ्यासाची आवश्यकता आहे.

